

Gretha Donker en Sjoerd Faber

Literaire kindermoorden bij J.J. Cremer (1827-1880)

De geëngageerde negentiende-eeuwse romancier J.J. Cremer gebruikte regelmatig het gegeven van de kindermoord om zijn lezers te schokken en aldus attent te maken op sociale misstanden als kinderarbeid en de gevolgen van verkeerde toepassing van het dwangmiddel voorlopige hechtenis. Donker en Faber onderzoeken zijn oeuvre.

In dit artikel gaat het vooral over kindermoord. Gebruikelijk is het deze term te reserveren voor het doden van een pas geboren kind, een misdrijf dat ons wetboek van strafrecht in art. 290-292 strafbaar stelt.¹ We behandelen dit onderwerp, anders dan in Nederland tot dusver gebeurd is, vanuit een literaire invalshoek, in een ruimere betekenis.² Beschreven wordt hoe de in de negentiende eeuw razend populaire schrijver J.J. Cremer aan de term kindermoord inhoud geeft. In zijn *Fabriekskinderen* (1863) betreft het de lichamelijke en geestelijke massamoord op fabriekskinderen. De mysterieuze moord op een pasgeboren baby gebruikt hij als spannend motief in zijn roman *Anna Rooze* (1868).

Bij beschrijving van deze literaire kindermoorden alleen blijft het niet. Ook de werkelijkheid wordt erbij betrokken. We kijken onder meer naar Cremers aandeel in het kindernetje van Van Houten en zien hoe hij zich via *Anna Rooze* inlaat met de discussie over voorlopige hechtenis, overigens in verband met kindermoord.

- 1 Terminologische kwesties van juridische aard (het verschil tussen kinderdoodslag en kindermoord bijvoorbeeld) blijven hier buiten beschouwing. Zie voor begrippen als infanticide en neonaticide bijvoorbeeld P.C. Hoffer en N.E.H. Hull, *Murdering Mothers, Infanticide in England and New England 1558-1803* (New York en London 1984).
- 2 Zie voor een overzicht van recente rechtshistorische literatuur S. Faber, 'Ka, wat doe je boven?' Een paar negentiende-eeuwse kindermoordzaken', *Kleio* 31 (1990) nr. 6 (juli/augustus) 13-16.

Massa-kindermoord in *Fabriekskinderen*

Jacobus Johannes Cremer was een schrijver met primeurs. Hij schreef de eerste dorpsvertellingen in ons land en brak daarmee door. Hij was onze eerste schrijver die van zijn pen kon leven. Ook staat de eerste Nederlandse sociale roman op zijn naam (*Hanna de Freule*, 1873). Hij had zijn grote succes mede te danken aan zijn voordrachten die hij, net als Dickens in Engeland, overal in het land hield. Tijdgenoot S. Gorter zegt hierover: 'Wie

meer dan eens het voorrecht had die wonderbaar buigzame zilveren stem van den Betuwschen Novellist te hooren vleien, smeeken, zingen, hoonen of donderen, zal onder het lezen van dezen roman [*Anna Rooze*] [...] haar voortdurend hebben gehoord en dubbel genoten. Maar zou het genot van het geschreven woord blijven, als de stem

Textielfabriek aan de Lange Gracht in Leiden. Glasplaat uit de collectie van het Gemeentearchief Leiden.

verstomd zal zijn?'³ Op 7 maart 1863 hield Cremer een pleidooi voor een wettelijke regeling van kinderarbeid, getiteld *Fabriekskinderen, Een bede doch niet om geld*, in een overvol *Diligentia* te Den Haag.⁴ Onder het uitgelezen publiek bevonden zich veel fabrikanten en kamerleden. Ministers lieten, hoewel uitgenodigd, verstek gaan. Cremer had niet bepaald vooraan gestaan in de rij van roependen om overheidsingrijpen op het gebied van kinderarbeid. Een aangetrouwd familielid, ir. A.A.C. de Vries Robbé, moest hem overhalen zich ervoor in te zetten. Al tientallen jaren gingen er

3 S. Gorter, 'Van huis, Anna Rooze, Lidewyde', *De Gids* 33 (1869) 1, 281-282.

4 Zie onder meer (ook voor het vervolg) H. Sanders, *Jacob Cremer* (Haarlem en Antwerpen 1952) en *Leidse wevers onder gaslicht, Schering en inslag van Zaalberg Dekens onder gaslicht* (Leiden 1952). Deze uitgave bevindt zich op het Gemeentearchief te Leiden, in het archief van de wollen dekenfabriek Zaalberg, inv.nr. 473d.

stemmen op om de slechte toestand van werkende kinderen, de goedkoopste arbeidskrachten die er waren, via wetgeving te verbeteren. Tevergeefs in het liberale klimaat. Eind jaren vijftig bracht De Vries Robbé in opdracht van de regering een rapport uit. Zijn advies luidde: onmiddellijk ingrijpen van hogerhand en instelling van een arbeidsinspectie ter controle van de zindelijkheid en veiligheid in de fabrieken. Toen er in 1863 nog niets gebeurd was, verloor hij zijn geduld en vroeg de populaire, sociaal bewogen Cremer 'een verhaal naar de werkelijkheid te schrijven om het grote publiek te bewerken'.⁵ De schrijver, die zelf twee dochtertjes van acht en vier jaar had, bezocht op aandrang van De Vries Robbé een Leidse textiel fabriek. Hij schrok van de ellende die hij daar aantrof. Hevig verontwaardigd schudde hij alle aarzelingen van zich af en stortte zich op het controversiële onderwerp.⁶

De dood van Saartje Zwarte

Cremer leidt *Fabriekskinderen* 'koortsachtig'⁷ en hoogdravend in met de stelling dat de stad Leiden ernstig gewond is. Alleen vader Staat kan de wond van zijn dochter genezen. Om de nieuwsgierigheid van het luisterend en lezend publiek te prikkelen vertelt de schrijver niet direct in de inleiding wélke afgrijselijke wond Leiden zo doet lijden. Hij toont het aan door middel van het volgende hartverscheurende verhaal:

's Morgens heel vroeg, om en nabij kwart over zes, loopt een 'schamel drietal kinderen'⁸ in de ijzige december-kou door de straten van de Leidse achterbuurt, waar zij wonen. Het zijn Evert, Sander en Saartje Zwarte, respectievelijk 13, 10 en bijna 12 jaar oud. Een kwartiertje geleden waren ze moeizaam door hun moeder wakker gemaakt en meedogenloos uit bed getrokken. Toch klonk er een sprankje begrip door in haar stem toen ze

5 Sanders, *Jacob Cremer*, 68.

6 Bij de navolgende bespreking van *Fabriekskinderen* is gebruik gemaakt van J.J. Cremer: 'Fabriekskinderen, Een bede, maar niet om geld'. In: J.J. Cremer: *Romantische werken* (Leiden en Amsterdam, 1877-1881). Dl. 3: *Kleine vertellingen, Fabriekskind en werkman* (1878), hierna in de noten aangeduid met Fabr. Deze Romantische Werken verzamelde en corrigeerde Cremer zelf. Let wel: het woord 'romantische' dient hier letterlijk opgevat te worden. Het geeft aan dat het 'werken' betreft met verhalend proza, zoals romans en novellen. Zie *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT), cd-rom 1995, s.v. ROMANTISCH 1(a) en s.v. ROMAN 3).

7 Fabr. 241.

8 Fabr. 243.

mompelde: 't Is ook wat erg, twaalf ure naar bed!' Dat Saartje zich te ziek voelde om op te staan, negeerde ze. De rol van Saartjes vrijwillig werkloze vader, die zijn roes lag uit te slapen, beperkte zich tot een vloekend: 'Hé ..., mondhouwen. Zeg!' toen hij door een huilende Sander werd wakker gemaakt.⁹ Na een haastig opgegeten koude aardappel als ontbijt lopen ze richting fabriek om de kost te gaan verdienen voor het hele gezin Zwarte. Halverwege laat de slaapdronken Sander het afweten en valt bibberend op de stoep in slaap. Saartje wil zo snel mogelijk de warmte in, want bij iedere stap die zij doet dreunt het in haar hoofdje. Uit de verte wenkt de wolfabriek al. 'Bedeeld met ontzettende kracht en rusteloozen ijver', is zij geboren om tot welvaart en zegen van de mens te zijn. Maar onheilspellend klinkt ook de andere kant van de medaille: 'stil, wie fluistert daar zacht: en vaak ook ten moordenaar?'.¹⁰

Saartje gaat aan het werk in een van de werkplaatsen van de stoomwolspinnerij. Onder helse omstandigheden moeten de fabriekskinderen er werken. Ondervoed als zij zijn worden zij opgejaagd om het hoge tempo van de gevaarlijke spinmachines, die van geen rusten weten, bij te houden. In plaats van naar school te gaan verrichten de kinderen 9000 keer per dag dezelfde, geestdodende handeling en stompen zij af tot onwetende en ontzenuwde wezens, geen mens meer, maar machine-onderdelen: 'Voort raderen, voort; scheidt haastig den menschen uit ruwe wol een kostlijken draad ten koesterend dekkleed'.¹¹ Wie geen kans ziet de machine voor te blijven, verwondt lelijk handjes of voetjes en de gemene opzichter slaat er hard met zijn rolstok op los, als zijn raderen staan te 'hangjassen'.¹² Ook de koortsige Saartje Zwarte moet zich ongelooflijk haasten. Haar mond staat wijd open in haar bleke gezichtje en haar oogjes glinsteren onnatuurlijk. Zij is wel een hoofd kleiner dan 'uw dochtertje, dat in dit uur gezond, ja met de rozen op de wangen, op 't zachte kussen te dromen ligt en zoo oud is als zij'.¹³

Saartjes broertje Sander heeft intussen geluk. Hij wordt gevonden door de rechtenstudent Willem, baron van Hogenstad. In slaap gevallen bij een medestudent met wie hij samen aan het studeren was, ging Willem 's

9 Fabr. 242 (ook het voorlaatste citaat).

10 Fabr. 243 (beide citaten).

11 Fabr. 244, 247.

12 Fabr. 251.

13 Fabr. 245. Cremer zal bij deze zin ongetwijfeld aan zijn eigen dochtertjes gedacht hebben.

morgens vroeg naar huis en zag het steenkoude knaapje liggen. Zijn hart liep over van medelijden. Op zijn nette, gerieflijke huurkamers verzorgt 'prins' Willem liefdevol het aanvankelijk bange, tengere fabrieksjongetje, dat zich in een sprookje waant.¹⁴ Dit zeer tegen de zin van de dikke vrouw van zijn 'huisploert'.¹⁵ Zij heeft niets met 'zu'k repalje'¹⁶ op. In de korte zinnnetjes van de kinderlijke dialoog die zich tussen Sander en zijn redder ontspint, zet Cremer de deels al bekende feiten op een rijtje en lardeert ze met humor om zijn publiek ook eens aan het lachen te krijgen. Willem vraagt bijvoorbeeld: 'Wat doet je vader?' 'He, he,' grinnikt de jongen: 'moeder zeit zuipen.' Sander vertrouwt hem nog toe dat hij geen zeven, maar tien jaar oud is, en niet naar school gaat. Hij blijkt volstrekt onwetend te zijn, weet zelfs niet waar de wol die al bij duizenden ponden door zijn handen ging, vandaan komt. Nee, zijn ouders werken niet. 'Wellui' verdienen de kost op de fabriek.¹⁷ Als avondeten krijgen ze aardappels met een beetje mosterd. Vader en moeder eten er meestal spek bij. 'Beesten!' roept Willem.¹⁸ Angstig gaat Sander door. Vandaag zal hij, nu hij niet naar zijn werk is gegaan, van de spinner geen loon krijgen, van zijn moeder geen eten en door zijn vader geslagen worden. Denkend aan zijn vreselijk lange dagtaak van dertien, veertien uur, krimpt Sander nog meer in elkaar.

Cremer ziet vervolgens in een visioen dat er voor Sander een gouden, zonnige toekomst in het verschiet ligt: hij zal door zijn rijke edele weldoener, Willem van Hogenstad, definitief uit zijn ellendige situatie gered worden, en opgevoed en onderwezen 'om mensch te zijn, WAARACHTIG mensch!'¹⁹

De toekomst van Saartje Zwarte daarentegen ziet er alleen maar zwart uit. Het stormt als zij doodziek uit de fabriek naar huis gaat. Zij kruipt meteen haar bed in. Een tijdje later kermt zij in het pikduister tevergeefs om water. Saartjes mondje is vuur van binnen en haar hoofdje bonst en giert en dreunt. Waar de ouders alleen al uit zelfzucht hadden moeten waken, slapen zij. Hevig aangedaan roept Cremer hun toe: 'Ouders! hoort ge uw kind dan niet. Moeder Zwarte, weet gij niet dat uw Saartje, met

14 Fabr. 249, 250.

15 Fabr. 247. (Huis)ploert betekent huisbaas van studenten, hospes, zie WNT s.v. PLOERT onder 5)b) en onder samenst.: Huisploert. Groningse studenten noemen overigens vroeger ook vaak een politieagent 'ploert', zie WNT idem 5)c).

16 Fabr. 248.

17 Fabr. 251.

18 Fabr. 251.

19 Fabr. 253.

brandende lippen en tong, naar een teuge smacht, en te zwak is om 't zelve te krijgen?'²⁰ Het arme, verzwakte schepseltje kan de hete verslindende koorts niet meer doorstaan. Na een doodstrijd van zes uur - op de getsymboliek bij Cremer kunnen we hier niet ingaan - hoort niemand het verlossende, 'allerlaatste pijnlijke snikje'.

Werd er aanvankelijk 'ten moordenaar' gefluisterd, nu buldert de stormwind het van de daken: 'Vermoord, Vermoord.'

'En dát, dát is nu die wonde der arme academiestad. Zij is afgrijselijk.' Zo vat Cremer zijn verhaal samen. 'Die arme fabriekskinderen, ze worden vermoord naar ziel en naar ligchaam.' Hij hoopt van harte dat het publiek tot diep in het hart geroerd is, zo niet door de schoonheid, dan toch door de vreselijke, reeds lang bekende waarheid, die hij met dit verhaal in grote lijnen weergaf. Hij heeft zelf met eigen ogen gezien en van ooggetuigen gehoord dat zwakke kinderen, armoedig gekleed en ellendig gevoed, dertien tot vijftien uren per dag moeten werken, soms nog bovendien de hele nacht van zaterdag op zondag. Cremer blijft op het gevoel van het publiek inwerken, als hij klaagt: 'Goede God, wordt er dan niets gedaan in ons lieve Vaderland voor de honderden, ja duizenden van rampzaligen, die er vermoord worden, ja vermoord!'

Een serie moordenaars

Als moordenaar van fabriekskinderen kwam in Cremers novelle als eerste de fabriek zelf in aanmerking. Deze bracht niet alleen welvaart, maar ook vaak de dood. Moordenaar was ook de 'spinner', de opzichter die de kinderen niet als mensen beschouwde, maar 'de raderen' opjog en zo meehielp aan hun totale afstomping, aan hun geestelijke dood dus. Dit gedrag kon ook tot de fysieke dood leiden, wat aan de hand van Saartje werd gedemonstreerd. In zijn conclusie voegt Cremer aan dit tweetal expliciet de ouders als moordenaars van hun kinderen toe. De onbarmhartige manier waarop zij hun kinderen uitbuiten, keurt hij in alle toonaarden af. Toch verontschuldigt hij hen. Zij weten niet beter, afgestompt als zij immers zelf ook zijn door het vaak van jongs af aan werken in de fabriek. Dan dienen zich in deze serie kindermoordenaars de fabrikanten aan. Opnieuw is Cremers houding mild: zij zijn erg begaan met de ellende van hun jeugdige arbeiders, maar kunnen daar niets aan veranderen. De moordende

20 Fabr. 252 (ook de volgende drie citaten).

Illustratie bij het portret van J.J. Cremer dat in 1876 in *Eigen Haard* verscheen.

CONCURRENTIE belet het hen. Deze mooie, flink uit de kluiten gewassen, maar zondige vrouw, zij is de moordnares van de arme kinderen. Zij wordt zo bewierookt, dat het haar naar het hoofd gestegen is. 'Vrijheid! ja vrijheid voor allen en voor alles! gilt zij in dollen overmoed.'²¹

Scherp dit gevaarlijke, volledig doorgeslagen liberalisme veroordelend, meent Cremer dat de Staat het zo snel mogelijk aan de banden van een zegenrijke wet moet leggen. Voor zijn belangrijkste argument trekt hij een vergelijking met kindermoord in de zin van doding van een pasgeborene. Het zou wel bijzonder onrechtvaardig zijn dat de Staat, overigens terecht, de 'arme gevallen, die uit schaamte haar kind vermoordde,' veroordeelt tot de kerker, en de waanzinnige Concurrentie, die 'boeleert met den goud-dorst en duizenden kinderen vermoordt naar ziel en naar lichaam,' ongestraft in volle vrijheid liet ronddartelen.²²

Vervolgens betoogt Cremer dat liefdadigheid zoals de edele Willem van Hoogland bedreef, bepaald niet ondenkbaar is. Maar geld is slechts bij machte incidenteel redding te brengen. Een wet echter werkt preventief zoals het Engelse voorbeeld leert (1802 en 1833): fabriekskinderen zullen niet meer in zo'n ellendige situatie terecht komen. Doordat zij naar school gaan en veel minder lang hoeven te werken, ontwikkelen de kinderen zich tot bekwame werklieden, waar de (wol)nijverheid alleen maar goed garen bij zal spinnen.²³

Tot besluit van zijn rede vervalt Cremer weer in de hoogdravende medische beeldspraak van het begin. Hij roept smekend de Staat tot driemaal toe - weer getalsymboliek - op ijlings zijn stedelijke dochters te genezen met het geneeskrachtige kruid van een wet. En daarbij brengt hij de laatste seriemoordenaars voor het voetlicht: de hebzuchtigen die wetgeving onnodig vinden, want zij verleiden de schone vrouw (Concurrentie) tot ontucht en kindermoord. Ja, aan de kleren en dekens van iedereen waaraan de handjes van de kleine kinderen gewerkt hebben, kleeft bloed van vermoorde fabriekskinderen.

21 Fabr. 255.

22 Fabr. 255. 'Boeleren' betekent ontucht plegen, hoereren is te sterk: zie Cremer zelf op p. 257 en WNT s.v. BOELEEREN.

23 Cremer baseert zich hoogstwaarschijnlijk op het rapport van De Vries Robbé dat handelt over de toestand in het buitenland, met name in Engeland.

Cremer's aandeel in het kinderwetje van Van Houten

In hoeverre lukte het Cremer nu met *Fabriekskinderen* te voldoen aan het verzoek van De Vries Robbé 'een verhaal naar de werkelijkheid te schrijven om het grote publiek te bewerken'? Om met het waarheidsgehalte te beginnen, dat lag meer dan eens onder vuur. Cremer zou de situatie van de fabriekskinderen te zwart hebben afgeschilderd. De vraag of deze zijn eigen waarheidspretenties heeft kunnen waar maken, is zeker voor historici niet onbelangrijk, maar wel moeilijk te beantwoorden. De ruimte die ons dat zou kosten reserveren wij liever voor het maatschappelijk effect van *Fabriekskinderen*. Wat het waarheidsgehalte ervan betreft laten we het bij de constatering dat ten eerste, Cremer volgens tijdgenoot S. Gorter in het algemeen de maatschappij goed kende,²⁴ ten tweede, hij zich ten aanzien van het onderwerp kinderarbeid behoorlijk georiënteerd heeft (rapport De Vries Robbé, eigen observatie in fabriek), en ten derde, het beeld dat Cremer in grote lijnen van de werkelijkheid schetste, niet eens zo ver afzit van het gedetailleerde beeld dat C. Smit geeft in zijn recente, met cijfers en statistiekjes stevig onderbouwde artikel over kinderarbeid in de Leidse textiel fabrieken.²⁵

Wat hier verder van zij, Cremer maakte in *Diligentia* diepe indruk op zijn gehoor.²⁶ Blijkbaar wist het ervaren 'podiumdier' in hem precies hoe hij de snaren van het gevoel, het verstand en het geweten van zijn publiek moest aanstrijken om het voor zijn standpunt te winnen. Via een enthousiaste pers - alleen de Leidse dagbladen lagen dwars - bereikte Cremer een groot publiek, dat nog aangroeide nadat zijn rede in druk verschenen was.

Het effect van *Fabriekskinderen* in Leiden was opzienbarend. Volgens Smit werd al na tien dagen een gezamenlijk adres van 32 (!) fabrikanten naar Den Haag gestuurd. Men bepleitte in het kielzog van Cremer een wettelijke regeling.²⁷ Niet alle Leidse fabrikanten reageerden positief. Zo kritiseerde A.H. Eigeman in een krantenartikel de blaam die Cremer volgens hem volkomen onterecht op de fabrikanten had geworpen. 'Men zal op de fabrieken geen klagten of zuchten hooren over zware arbeid, maar wel van het begin tot het einde van de werktijd een vroolijk zingen. Zij [de kinderen] waardeeren de fabriek meer als hun thuis.'²⁸

24 Gorter, *Van huis*, 301.

25 C. Smit, 'Fabriekskinderen, Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 61-96.

26 Zie onder meer Sanders, *Jacob Cremer*, 67 en *Wevers*, 52.

27 Smit, *Fabriekskinderen*, 62.

28 *Wevers*, 52.

Of ze het nu wel of niet met Cremer eens waren, een feit is dat de Leidse fabrikanten in deze jaren zestig van de negentiende eeuw op eigen initiatief het gebruik van zeer jonge kinderen, zij het tijdelijk, beperkten.²⁹

Ook minister Thorbecke toonde zich gevoelig voor de boodschap van Cremer, die hem zijn boekje had toegestuurd. In een persoonlijk dankbriefje schreef hij: 'Zonder twijfel verdient de vraag, of arbeid van kinderen in fabrieken in het publieke belang een wettelijke regeling vordert, ernstig overwogen te worden.'³⁰ Verder dan overwogen kwam men echter vooralsnog niet. Vader Staat zou nog elf jaar nodig hebben om het geneeskrachtige kruid van een wettelijke regeling te bereiden en dus van Cremers kwalificatie 'kindermoordenaar' af te komen. Het initiatief daartoe moest uit de Tweede Kamer komen. Gedurende deze periode streed Cremer, dit keer in het voorste gelid, voor de vurig gewenste kinderarbeidswet. 'Steeds weer greep hij naar de pen,' meldt Sanders (p. 74). Hij herhaalt bijvoorbeeld in 1866 zijn visie in de *Nederlandsche Spectator*, roept met 'Een woord aan mijn landgenooten' in *Het Vaderland* van 21 februari 1870 zijn medeburgers op om een adres aan de Koning te richten, bepleit de zaak persoonlijk bij de minister van Financiën en publiceert opnieuw in *Het Vaderland* (2 juni van hetzelfde jaar) 'Een openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandschen Zaken'. Ook van andere kanten bleef men op een wettelijke regeling aandringen. Na drie jaar diende Tweede Kamerlid mr. S. van Houten een wetsvoorstel in, dat pas een jaar later in 1874 door de Kamer in behandeling werd genomen.³¹ Tijdens deze behandeling viel de naam van Cremer herhaaldelijk. Men was er snel, in vijf dagen, mee klaar en even snel was het wetsontwerp door wijzigingen sterk uitgekleeft.³² Wat haalde het wel? Het bleef verboden kinderen beneden de twaalf jaar, behoudens uitzonderingen, in dienst te hebben. De leerplicht moest het veld ruimen. Dit was samen met de uitsluiting van veldarbeid zo tegen de zin van Van Houten, dat hij verklaarde dat hij, als hij minister was geweest, het 'onaanmemelijk' had uitgesproken.³³ En dan te bedenken dat dit 'kinderwetje van Van Houten' tot op de dag van vandaag zijn naam draagt.

29 Smit, *Fabriekskinderen*, 91.

30 Sanders, *Jacob Cremer*, 71.

31 Zie voor deze materie Sanders, *Jacob Cremer*, 72-75. Beide teksten zijn opgenomen in *Romantische werken*, dl. 3 achter *Fabriekskinderen*.

32 H. Eijssens op p. 14 van een door hem ingeleide en toegelichte editie van *Fabriekskinderen* (Schoorl 1988) en M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, 1789-1898*. Dl. 1 (Den Haag 1994) 480 e.v.

33 Verburg, *Ministerie van Justitie*, 481.

Over het effect van de wet valt weinig positiefs te melden. Ze had praktisch geen nut. Volgens velen was de grootste fout dat de controle aan de gemeentepolitie was opgedragen. En daar kwam niet veel van terecht.³⁴

Nog in hetzelfde jaar werd Cremer voor zijn sociale strijd beloofd met een koninklijke onderscheiding.³⁵ Niet ten onrechte als men beseft dat het kinderwetje van Van Houten, in de totstandkoming waarvan hij zo'n groot aandeel had, hoe mager het op zichzelf ook was, eindelijk ook in ons land het tijdperk van sociale wetgeving inluidde.

Mysterieuze kindermoord in *Anna Rooze*³⁶

Op 23 november 1859 wordt in de buurt van het Veluwe dorp Mulderspeet dichtbij de herberg De Luchte het lijke van een pasgeboren kind gevonden. Het verkeert in een verregaande staat van ontbinding.

Deze gruwelijke vondst in Cremers roman *Anna Rooze* zal na de behandeling van *Fabriekskinderen* niet helemaal uit de lucht komen vallen. Toonde de populaire schrijver hierin al niet medelijdende belangstelling voor de 'arme gevallene die uit schaamte haar kind vermoordde' en daarvoor in de gevangenis moet boeten, terwijl de waanzinnige massakindermoordenares Concurrentie in alle vrijheid mag blijven ronddartelen?³⁷

Bij de Mulderspeetse bevolking slaat de vondst van het kinderlijkje in als een bom en wordt hét onderwerp van gesprek. Grietje Hobbes, afkomstig uit een asociale familie,³⁸ staat als wrede moeder die haar arme, onnozele kind van het leven heeft beroofd, nummer een op het verdachtenlijstje. Tegen haar kan het Arnhemse gerecht evenwel geen bewijzen vinden, zodat het onderzoek naar de kindermoord op een doodlopend spoor komt te zitten. Het blozende, welgevormde boerenmeisje Hanneke Schoffels, achttien jaar oud, durft eindelijk weer een beetje adem te halen. Want wat was het geval? Twee jaar geleden had de eerlijke, vrolijke, maar naïeve Hanneke Jan Piek ontmoet op de jaarlijkse kermis en met hem gedanst.

34 Zie bijvoorbeeld Verburg, *Ministerie van Justitie*, 481 en Smit, *Fabriekskinderen*, 79.

35 Sanders, *Jacob Cremer*, 74.

36 We hebben gebruik gemaakt van J.J. Cremer, *Anna Rooze* (Leiden, Dl. I: 4e dr. 1880. Dl. II: 5e dr. (z.j.)).

37 Fabr. 255.

38 De naam Hobbes verwijst naar Thomas Hobbes (1588-1679) en zijn gevleugelde *homo homini lupus est* (vrij vertaald: mensen zijn als wolven voor elkaar).

Zij wist niets van zijn criminele achtergrond. Na haar dronken te hebben gevoerd verkrachtte Piek haar. Zij vertelde er thuis niets over uit schaamte

'Kom Hanneke, kom!'. Schutblad van J.J. Cremer, *Anna Rooze* I (2e druk; Leiden 1869).

en uit angst voor haar wel goede, maar snel driftige vader. Op het moment dat zij 'in vreeselijke angsten haar moeder-wording'³⁹ voelde naderen (augustus 1858), nam zij ten einde raad haar tante Leentje uit Rotterdam in vertrouwen. Deze was zeer met het lot van haar nichtje begaan, ging op reis naar Mulderspeet en hielp Hanneke bij de bevalling die heimelijk in het bos plaatsvond. Thuisgekomen ging de jonge moeder bleek en ziek naar bed, nadat tante Leentje haar beloofd had goed voor de baby, een jongetje, te zorgen. Mocht het kind niet in leven blijven, dan zou zij het in het bos begraven.

Hanneke stopte haar schande diep weg. Ze sprak er met niemand over, ook niet met de goedhartige volks-

jongen Joost Burik, met wie zij zich verloofde. Maar een paar weken voordat het kinderlijkje gevonden werd, kwam haar verkrachter weer opdagen, vers uit de Arnhemse gevangenis waar hij dertien (!) maanden wegens diefstal had moeten brommen.

Hanneke Schoffels van kindermoord verdacht

Opnieuw probeert de ongure Jan Piek Hanneke Schoffels aan te randen, maar dit keer staat Hanneke haar mannetje. Na hem half bewusteloos te hebben geslagen, weet ze te ontkomen. Piek is razend en broedt op wraak.

Het onderzoek naar de kindermoord raakt in een stroomversnelling, als Jan Piek in een anonieme brief Hanneke Schoffels bij de Arnhemse Justitie beschuldigt van kindermoord en 'verklapt' waar men het moordwapen, een mes, kan vinden. Dit mes had hij nota bene zelf uit het ouder-

39 Cremer, *Anna Rooze* II 337.

lijk huis van Hanneke gestolen en vlakbij de vindplaats van het kinderlijkje begraven. De jonge, arrogante burgemeester Le Village, fungerend als hulpofficier van justitie, krijgt uit Arnhem de opdracht een onderzoek in te stellen en vindt het mes. Als hij Hanneke verhoort geeft zij geen krimp bij het zien van het kinderlijkje, hoewel zij doodsbenuwd is. Ze ontkent dat ze een verhouding met Piek heeft gehad. Maar zij verbleekt bij het tonen van het opgegraven mes. Toch blijft zij alles ontkennen. Niet alleen uit schaamte voor haar zedelijke val, maar ook omdat zij niet weet of haar baby nog leeft of dood is. Het lijkje zou eventueel van haar kindje kunnen zijn. Wordt dit bekend, dan ligt de conclusie dat zij het vermoord heeft wel heel erg voor de hand. Voor burgemeester Le Village is de zaak zo klaar als een klontje: Hanneke is schuldig aan kindermoord, ook al heeft het 'canaille'⁴⁰ niet bekend.

Het Paleis van Justitie te Arnhem.
(Foto: auteurs)

Hanneke die bij de dorpsdominee dient, wordt als de grootste zondares van zijn gemeente op staande voet ontslagen. Radeloos denkt Hanneke aan zelfmoord. Haar ouders vangen haar echter op. Ze geloven in haar onschuld ondanks alle lasterpraatjes die in het dorp de ronde doen. Op 10 december wordt de arme Hanneke gearresteerd en naar het Huis van Bewaring in de Beekstraat te Arnhem gebracht, waar zij bijna drie maanden in 'preventieve hechtenis'⁴¹ doorbrengt.

De dag van Hannekes proces voor het Hof van Gelderland te Arnhem valt op vrij(!)dag 2 maart 1860. Buiten een zonovergoten, drukke markt, binnen een overvolle publieke tribune. De verdachte van kindermoord ziet er na bijna twaalf weken opsluiting bleek uit. De eis van de procureur-generaal doet Hanneke ineenkrimpen: vijf jaar gevangenisstraf! En zij is

40 Ibidem.

41 Passim in Cremer, *Anna Rooze*.

nog wel onschuldig. Hoewel hij pas afgestudeerd is, ondergraaft de jonge, scherpzinnige raadsman van Hanneke, Oscar van Breeland, in een geniaal pleidooi de argumenten van de procureur-generaal. Hij heft vooral de vinger op tegen het uiterst voorbarige oordeel van burgemeester-hulp-officier Le Village en van anderen in het vooronderzoek. Want het bewijs van schuld aan kindermoord is geenszins geleverd. Zo is van het mes komen vast te staan dat de moeder van verdachte het pas sinds november vorig jaar heeft gemist. Van Breeland verzoekt het Hof de verdachte wegens gebrek aan bewijs vrij te spreken. Mochten de Raadsheren meteen al van mening zijn dat vrijspraak geboden is, laten zij dan vandaag nog uitspraak doen. Iedere dag onschuldig in voorlopige hechtenis doorgebracht, is menonwaardig, vooral vanwege het maatschappelijk effect.

De hoge rechters spreken inderdaad nog dezelfde dag Hanneke vrij van kindermoord. Dit brengt haar van de regen in de drup, want zij blijft schuldig in de ogen van haar dorpsgenoten, die hun neus voor haar en voor haar ouders ophalen. Men mijdt hun gezelschap. Zij komen daardoor in een maatschappelijk isolement terecht, dat even onverdraaglijk is als de cel waarin Hanneke zat.

Dan keert de situatie zich onverwacht ten goede door toedoen van de mooie, intelligente, betrokken titelheldin Anna Rooze. Zij komt erachter dat het kind van Hanneke nog leeft. Het was door Tante Leentje in Rotterdam op een stoep te vondeling gelegd. Die was nog wel blijven staan kijken of het kind in goede handen terechtkwam, hetgeen het geval bleek te zijn. Intussen is Jan Piek in Den Haag op heterdaad betrapt bij een poging tot moord. Hij verdwijnt voor jaren en jaren achter de tralies.

In de slotfase van *Anna Rooze* slaat de zogeheten poëtische gerechtigheid toe: op een heerlijke avond in mei vindt de zeer emotionele hereniging plaats van een bijzonder verraste Hanneke en haar kind, dat onmiddellijk het moederinstinct in haar wakker roept. Het besef dat zij van haar kindje houdt en dus geen slechte moeder is, bevrijdt haar van een loodzwaar schuldgevoel. Voor Joost Burik is het een uitgemaakte zaak dat het kind door een huwelijk met Hanneke zijn naam gaat dragen.

Zou het nu altijd een raadsel blijven wie de werkelijke kindermoordenaar was? Nee, een wonder Gods voltrekt zich bij het sterfbed van Grietje Hobbes. Staande voor de poort van de eeuwigheid biecht zij dominee Haverkist op dat zij haar kind op advies en met behulp van 'vroedvrouw' Knibbelaar heeft vermoord. Het 'varken van Mulderspeet' zoals ze in het dorp wordt genoemd, zal voor lange tijd in de gevangenis belanden,

omdat zij opzettelijk een valse verklaring heeft afgelegd teneinde Hanneke voor de kindermoord op te laten draaien. De dominee legt al zijn vooroordelen af en bekent openlijk zijn schuld in de huwelijksdienst van Hanneke en Joost. En advocaat Oscar van Breeland krijgt tenslotte toch nog zijn Anna Rooze.

Controversieel onderwerp

Evenals in *Fabriekskinderen* stortte Cremer zich eind 1867 vol overgave op een onderwerp dat, in dit geval onder juristen, heftig in discussie was: de voorlopige hechtenis. Ook hier mengt hij zich (met *Anna Rooze*) laat in de discussie. Al vanaf 1852 verzette de bevlogen jurist A. de Pinto, hoofdredacteur van het *Weekblad van het Regt*, zich tegen misstanden die zich voordeden bij de toepassing van voorlopige hechtenis. Hij beschuldigt de regering van laksheid omdat zij in gebreke blijft ook maar iets aan dit dwangmiddel te verbeteren. Zelf zegt hij in 1870 'honderden malen ernstig gewaarschuwd' te hebben, maar 'tot dusverre vruchteloos'.⁴² Misschien is aan Cremer ook deze keer gevraagd 'een verhaal naar de werkelijkheid te schrijven om het grote publiek te bewerken.' Met het verhaal van Hanneke Schoffels, die onterecht verdacht wordt van kindermoord, toont Cremer aan wat de aard van de kwaal is. Vatte hij in *Fabriekskinderen* nog zelf het verhaal van Saartje Zwarte samen, in *Anna Rooze* treedt hij terug en laat hij advocaat Van Breeland zijn hevige ontstemming verwoorden: 'Onschuldig voorloopig in hechtenis gesteld, het is verschrikkelijk!⁴³ Kern van de aanklacht is dat zó onrechtmatig wordt beschikt over wat de mens onuitsprekelijk dierbaar is: zijn vrijheid én zijn eer en goede naam. De onschuldige moet een onnodig lange, ellendige tijd in de preventieve gevangenis doorbrennen. Wanneer nu de onschuldig gevangene vrijgesproken is en schadeloos gesteld voor 'alles wat hij met een bloedend hart moest lijden', dan is er aan zijn ellende nog geen einde gekomen. Integendeel, want een nog hartverscheurender leed staat hem te wachten en wel de aanranding van zijn eer en goede naam. Iemand, die onschuldig in voorlopige hechtenis heeft gezeten, blijft ondanks vrijspraak in de ogen van de maatschappij schuldig. Het brandmerk, dat hij op die manier opgedrukt krijgt, maakt, dat hij een levenslange 'gevangenisstraf' in de maatschappij moet uitzitten. 'Vertrapt om nog verder vertrapt te worden, dát is zijn toekomst.'

42 *Weekblad van her Regt*, nr. 3205.

43 Cremer, *Anna Roze* I, 150, evenals de volgende vier citaten.

Als oplossing voor dit ernstige probleem stelt de auteur de volgende remedie voor. In de eerste plaats moet aan de justitiële ambtenaren, die over de oplegging van voorlopige hechtenis beslissen, de eis gesteld worden dat zij 'schrander' zijn. Zij mogen geen voorbarige conclusies trekken uit een oppervlakkig onderzoek: het onderzoek naar de waarheid moet zeer gedegen zijn. Twijfelen zij er maar enigszins aan of het bewijs van schuld geleverd is, dan behoren zij geen voorlopige hechtenis op te leggen, want het is beter dat tien boeven ontvluchten dan dat één onschuldige in de preventieve gevangenis terecht komt en er lange tijd moet verblijven. Die vlucht - een vrijwillige verbanning - is op zichzelf al een straf. Daar komt bij dat de maatschappij dan van de zondaar verlost is. Deze zal wellicht in de Nieuwe Wereld weer braaf worden, 'daar welwillend ontvangen en door nood en voorbeeld tot werkzaamheid geprikkeld'. Ten tweede moet de (onschuldige) verdachte de waarheid spreken. Door een leugenachtige houding aan te nemen, hoezeer ook voortkomend uit edele motieven, kan hij de schijn van waarheid dat hij het gedaan heeft, zodanig verhogen, dat het zeer begrijpelijk (maar niet goed te praten) is dat men hem schuldig acht. Aangezien zelfs de meest nauwgezette justitiële ambtenaar kan dwalen in zijn oordeel, moet tenslotte de maatschappij op haar beurt een gewezen preventieve gevangene, na vrijspraak uit het huis van bewaring ontslagen, niet veroordelen. Doet zij het wel, dan getuigt dat bij uitstek van een voorbarig oordeel, hetgeen uit den boze is.

Op het punt van genezing van de ellende ziet Cremer dus nu geen heil in wijziging van de wet. Evenmin pleit hij voor afschaffing. Hij slaat een andere richting in, namelijk de weg van het optimistische geloof in de wijsheid en verbeterbaarheid van de mens. Dit contrasteert met zijn streven naar wetgeving in geval van kinderarbeid.

Waarheidsgehalte en maatschappelijk effect

Net als met *Fabriekskinderen* bereikte Cremer met *Anna Rooze* een groter publiek dan alleen zijn enthousiaste lezerskring. Want deze bijdrage uit literaire hoek blijft niet onopgemerkt bij De Pinto. Hij gaat er zelfs toe over in 1869, kort na het verschijnen van *Anna Rooze* (derde en laatste deel), een groot fragment daaruit in het (juridische!) *Weekblad van het Regt* te publiceren, een tot dusver onbekend gebeuren, toen noch nu alledaagse gebeurtenis.⁴⁴ Het betreft een aanzienlijk deel van Oscars pleidooi voor

⁴⁴ *Weekblad van het Regt*, nr. 3094.

het Gelderse Hof. De reden voor publicatie, legt De Pinto in een korte inleiding uit, moet men niet zozeer zoeken in het feit dat dit pleidooi juridisch en feitelijk zo goed in elkaar zit, maar in de diep gevoelde, oprechte ontboezeming over voorlopige hechtenis, die 'onze begaafde romanschrijver' de verdediger in de mond legt. Er is van alles op aan te merken. De tijd bijvoorbeeld dat Hanneke Schoffels in preventieve hechtenis zat, vond de schrijver lang, maar was in zo'n ingewikkelde zaak juist kort te noemen. Dit zijn 'van die kleine vrijheden, die ieder den dichter gaarne vergeeft, die het doel dat hij zich daarmede moet voorgesteld hebben, met ons van ganscher harte toejuicht.'

In 1871 erkende de nieuwe minister van Justitie, Jolles, de bezwaren tegen de toepassing van voorlopige hechtenis. Daarom verzocht hij de procureurs-generaal per circulaire er aan mee te werken dat voorlopige hechtenis niet lichtvaardig plaatsvond en de duur van rechtsgedingen werd verkort. Omdat Cremer zich (in 1868) met *Anna Rooze* in de kritische discussie van juristen mengde en er (in 1869) door De Pinto in gemengd werd kan geconcludeerd worden, dat zijn roman op een of andere manier heeft bijgedragen aan de verbetering, die op het gebied van de voorlopige hechtenis in het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw optrad. Zeker als men daarbij in aanmerking neemt dat Cremer met name in 1870 veel aandacht trok met een andere sociale strijd, zoals wij hiervoor bij de bespreking van *Fabriekskinderen* zagen.

Het kindermoordmotief

We kunnen nu weer terugkeren naar het kindermoordmotief in *Anna Rooze*. Dit staat én in dienst van het juridische thema van de preventieve hechtenis én heeft de functie de spanning er tot op het laatst toe in te houden. Bovendien grijpt Cremer de kans zijn standpunt hierover, eerder in *Fabriekskinderen* geuit, verder uit te werken. Hij heeft medelijden met 'de moeder, die door schaamte gedreven, haar onschuldig wichtje het pas geschonken leven benam.'⁴⁵ Maar de opvatting, dat een naïef jong meisje dat haar pasgeboren kind doodt, wegens verzachtende omstandigheden (vreselijke schaamte en angst voor de wereld, die haar zal verstoten), niet gestraft moet worden, ook al is zij duidelijk schuldig, deelt hij niet. Haar moet wel degelijk straf opgelegd worden, want kindermoord blijft een gruwelijk misdrijf. Hij is faliekant tegen de doodstraf en vindt twintig jaar gevan-

45 Cremer, *Anna Rooze* I, 165.

genisstraf wel heel veel, zeker in de wetenschap dat de verwekker vrijuit gaat.⁴⁶ De auteur walgt ervan dat de wet de vader van het kind, de verachtelijke schender van het meisje, niet kan treffen en dat hij vrij en ongedeerd rondloopt. 'De wereldlijke rechter kan slechts straffen waar een mensch de rechten van anderen verkort, maar niet de zonde - dat is het terrein van de Goddelijke rechter-, waarvan slechts eigen smart de bittere vrucht is.'⁴⁷

Tientallen gevallen van kindermoord, te vinden in het *Weekblad van het Regt*, wachten nog op nadere analyse. De indruk bestaat dat Cremer wat details over kindermoord en te vondeling leggen betreft redelijk dicht bij de werkelijkheid is gebleven.

Verlossing

Wie vandaag aan de dag in de uitverkoop een Oosters geknoopt kleding koopt, loopt de kans dat daaraan de druppels bloed van kinderen kleven. Nog steeds worden er pasgeboren baby's dood of levend gevonden, en in Hamburg is zelfs weer het vondelingen-luik in ere hersteld. Het blijft wringen in de voorlopige hechtenis. Cremer is met andere woorden nog steeds actueel. Alleen al hierom was dit artikel een poging om de schrijver, wiens *Fabriekskinderen* niet eens meer wordt vermeld in de *Winkler Prins* van 1931, honderdwtintig jaar na zijn dood uit de vergetelheid te verlossen en hem in het licht van sociale actie te zetten.⁴⁸

46 Ibidem, 168.

47 Ibidem, 168 en II, 147.

48 A. Saalborn, *Het ontwaken van het sociale bewustzijn in de literatuur* (Amsterdam 1931) 84. Wat fabriekskinderen betreft is dit zeker niet de eerste poging, gezien bijvoorbeeld het voordragen ervan door de acteur Jérôme Reehuis in 1990 te Leiden, op initiatief van de vakgroep Nederlands RUL. Ook verscheen de tekst onlangs integraal op de cd-rom *Klassieke literatuur, Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen tot en met de Tachtigers* (Utrecht 1999).